

ارزیابی کالبد آثار کامران دیبا (نمونه‌های موردی: بوستان شفق، فرهنگسرای نیاوران، موزه هنرهای معاصر تهران)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴

کد مقاله: ۷۷۵۳۹

زهرا راستگو*، شایا مهاجرانی^۲، فاطمه دشتی خویدکی^۳،
تارا پردل^۴

چکیده

کامران طباطبایی دیبا، معمار دوره پهلوی دوم و جمهوری اسلامی است. ویژگی غالب آثار او شکست پی‌درپی مسیرها و محورهای بصری بوده که با بهره‌گیری از شاخصه‌های معماری ایرانی و ترکیب آن با معماری مدرن، از غرب‌زدگی معماری ایران در آن دوره تا حدی جلوگیری کرد و باعث پیشرفت آن در عرصه مدرنیته شد. کامران دیبا یکی برجسته‌ترین معماران تاریخ ایران است، از این رو ارزیابی و کنکاش در آثار وی حائز اهمیت می‌باشد. این پژوهش با استفاده از روش کیفی و راهبردی توصیفی-تحلیلی و تفسیری-تاریخی و با استناد بر مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی بر آن است که با شناخت معماری سه نمونه از آثار شاخص کامران دیبا (موزه هنرهای معاصر تهران، بوستان شفق و فرهنگسرای نیاوران) از حیث کالبد مورد بررسی قرار دهد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که کامران دیبا با استفاده از سبک نوگرا در طراحی کالبد بناهای مذکور، باعث شد تا معماری ایران در آن دوره در عین حفظ اصالت و اعتبار خود در عرصه مدرنیته نیز پیشرفت کند.

واژگان کلیدی: معماری، کامران دیبا، بوستان شفق، فرهنگسرای نیاوران، موزه هنرهای معاصر تهران

۱- مقدمه

کامران دیبا (متولد ۱۳۱۷) یکی از برجسته ترین معماران تاریخ ایران است که در دوره پهلوی دوم و جمهوری اسلامی با طراحی های خود تأثیر عمیقی بر معماری و هنر ایران گذاشته است. آثار او نه تنها از نظر زیبایی شناسی بلکه از نظر کارکردی و فرهنگی نیز حائز اهمیت هستند. وی بنا های شاخصی از جمله موزه هنرهای معاصر تهران، نمازخانه بوستان لاله، شهرک شوشتر نو، فرهنگسرای نیاوران و مسجد دانشگاه جندی شاپور را طراحی کرده. سبک معماری دیبا برگرفته از معماری ایرانی و ترکیب آن با معماری مدرن است. وی در طراحی برخی از آثارش از جمله موزه هنرهای معاصر تهران و فرهنگسرای نیاوران از بادگیر ایرانی الهام گرفته. از بارزترین ویژگی های طرح هایش میتوان به شکست مسیر ها و محور های بصری اشاره کرد. او در سال ۱۳۳۵ پس از فارغ التحصیلی از دبیرستان های البرز و تمدن به آمریکا میرود و دو سال بعد در دانشگاه هاروارد واشنگتن نام نویسی میکند. در سال ۱۳۴۰ اولین نمایشگاه انفرادی اش را در گالری ریالیتی در واشنگتن برگزار میکند. آثارش در این نمایشگاه انتزاعی و متأثر از سبک نقاشان اکسپرسیونیسم انتزاعی است. هم زمان با وقوع انقلاب در ایران، دیبا برای استراحت به لندن میرود و از آن پس آثارش در خارج از ایران شکل میگیرد. بازبانی دوباره شهرت او در ایران، به انتقاد دیبا از ماجرای معاوضه شاهنامه شاه طهماسب با نقاشی زن شماره ۳ اثر دکونینگ برمیگردد که باعث شد نام او دوباره بر سر زبان ها بیفتد (سقراطی، ۱۳۹۴).

در پژوهش پیش رو به ارزیابی زندگینامه معماری دیبا و ویژگی های کالبدی سه نمونه از آثار شاخص او، موزه هنرهای معاصر تهران، فرهنگسرای نیاوران و بوستان شفق پرداخته خواهد شد.

۲- پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش های دیگر در زمینه آثار کامران دیبا نشان میدهد که کالبد این سه بنای شاخص با هم از نظر سبک شناسی ارزیابی نشده اند و معمولاً یا به زندگینامه دیبا، رویکردهای تأثیر گذار بر آثارش، تحلیل بخشی از آثار او یا تأثیرات آثار وی بر مسائل مختلف پرداخته شده است. به طور مثال باقری افشار و تابان در مقاله «بررسی فضای باز و نیمه باز در آثار فرهنگی کامران دیبا» فقط به بررسی نوع فضاها در آثار فرهنگی دیبا پرداخته اند (باقری افشار، ۱۳۹۶). یا یارمحمدی، سیستمی کرم پور و غیورفر در مقاله «تأثیر رویکرد اگزیستانسیالیسم بر آثار کامران دیبا (نمونه های موردی: پارک شفق، شهر شوشتر و موزه هنرهای معاصر)» تنها به تأثیرات رویکرد اگزیستانسیالیسم بر طراحی آثار نامبرده کامران دیبا پرداخته اند (یارمحمدی، ۱۳۹۹). همچنین صادقی مقدم، مختاری و اشمبی در مقاله «نقش فضاهای سبز در پایداری اجتماعی (نمونه موردی: پارک شفق محله یوسف آباد تهران)» تنها به نقش بوستان شفق در پایداری اجتماعی پرداخته اند (صادقی مقدم، ۱۳۹۲). پژوهش های نامبرده، هیچکدام به سبک معماری کالبد بناهای موزه هنرهای معاصر تهران، فرهنگسرای نیاوران و بوستان شفق و همچنین زندگینامه معماری کامران دیبا، به صورت یکجا نپرداخته اند. این پژوهش بر آن است که با بررسی زندگینامه معماری دیبا و کالبد بناهای موزه هنرهای معاصر تهران، فرهنگسرای نیاوران و بوستان شفق به سبک معماری کالبد بناهای مذکور دست یابد.

۳- روش پژوهش

در طی فرایند تحریر این پژوهش برای درک هرچه اساسی تر سبک معماری کالبد بناهای موزه هنرهای معاصر تهران، فرهنگسرای نیاوران و بوستان شفق، نیاز به مشاهدات عینی و ثبت عکس از آنها بود. از این رو، در این پژوهش از روش کیفی (مجموعه فعالیت هایی چون مصاحبه، مشاهده، مطالعه و شرکت گسترده در فعالیت های پژوهشی که هر کدام به نحوی پژوهشگر را در کسب اطلاعات دست اول درباره موضوع مورد پژوهش یاری میدهند) بهره گیری شده است. که در آن به مطالعات متون و اسناد تاریخی با استفاده از مقالات معتبر، مشاهدات (تحقیقات میدانی و بررسی کالبد بناها به طور دقیق) و شرکت در فعالیتهای پژوهشی (ثبت عکس از جزئیات کالبد بناها) رجوع شده است. راهبردهای مورد استفاده در این پژوهش با توجه به این که مطالب مورد تشریح موردی قرار گرفته اند، توصیفی-تحلیلی و از آن جا که در جمع آوری برخی از مطالب از متون تاریخی یاری گرفته شده، تفسیری-تاریخی محسوب میشوند. لازم به ذکر است که در این پژوهش از مطالعات کتابخانه ای (کتاب ها و مقالات مورد ارزیابی) و مشاهدات و تحقیقات میدانی (برای ارزیابی جزئیات کالبد بناها و ثبت عکس از آنها) استفاده شده است.

۴- زندگینامه کامران دیبا

کامران طباطبایی دیبا (متولد ۱۳۱۷) در سال ۱۳۳۵ پس از فارغ التحصیل شدن از دبیرستان های البرز و تمدن به آمریکا میرود. دو سال بعد، در دانشگاه هاروارد در واشنگتن نام نویسی میکند. در سال ۱۳۴۰ اولین نمایشگاه انفرادی اش را در گالری ریالیتی در واشنگتن برگزار میکند. آثارش در این نمایشگاه انتزاعی و متأثر از سبک نقاشان اکسپرسیونیسم انتزاعی است. او بعدها بهترین آثار

نقاشان این جریان مهم تاریخ هنری را برای گنجینه موزه خریداری کرد؛ از جمله اثری از ویلیم دکونینگ را که در سال ۱۳۷۳ و در پی معاوضه با شاهنامه شاه طهماسب، موزه هنرهای معاصر تهران را به صدر اخبار مارکت هنر در جهان برد. در سال ۱۳۴۱ در مقطع فوق‌لیسانس در رشته جامعه‌شناسی دانشگاه هاروارد آغاز به تحصیل میکند. در سال ۱۳۴۲ در گروه هفت نفره شهرسازی شهر کلمبیا در مرلند آمریکا استخدام میشود. در سال ۱۳۴۳ مدرک کارشناسی معماری را از دانشگاه هاروارد دریافت میکند و سال بعد، پس از اخذ مدرک فوق‌لیسانس جامعه‌شناسی به ایران باز میگردد. در سال ۱۳۴۵ شرکت خصوصی «موسسه شهرسازی و تهیه طرح‌های اجتماعی» را تاسیس میکند. در سال ۱۳۴۶ باشگاه هنرمندان «رشت ۲۹» را بنیان میگذارد. در سال ۱۳۴۹ شرکت طراحی داخلی «اینساید» و در سال ۱۳۵۰ شرکت مهندسی مشاور «داض» را تاسیس میکند. از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۵۷ پروژه‌های مهم معماری و شهرسازی را طراحی و اجرا می‌کند. آثارش گویای احترام به زندگی و زیست مردم کوچه و خیابان است و حریم آسایش هم بودن مردم، تعامل انسان با معماری، پیوند و امنیت آن‌ها را در نظر دارد. دور طبیعت با معماری و آشتی سنت و مدرنیسم از مولفه‌های فراگیر کارهای اوست. در سال ۱۳۵۷ به علت تعلیق پروژه‌های عمرانی در ایران، برای استراحت به لندن می‌رود. در همین هنگام است که در ایران انقلاب اسلامی به وقوع می‌پیوندد. از این پس آثار دیبا در خارج از ایران شکل میگیرد. تا سال‌ها از کامران دیبا نه در نشریات و نه در مجامع فرهنگی و هنری نامی به میان نیامد. فقط در میان معماران او نام شناخته شده ای بود که میشد به دانشجویان معماری برای مطالعه و یادگیری پیشنهاد داد؛ چون آثارش در اختیار عموم بود و میشد از آن‌ها استفاده کرد. در سال ۱۳۷۳ نقاشی «زن شماره ۳» اثر دکونینگ، که از آثار مهم موزه هنرهای معاصر تهران بود، با شاهنامه شاه طهماسب معاوضه شد؛ اثری مهم در جریان اکسپرسیونیسم انتزاعی در تاریخ هنر جهان که علیرضا سمیع آذر در کتاب باغی میان دو خیابان آن را از لحاظ هنری مهم‌ترین اثر موزه نامیده است. این اتفاق باعث مخالفت‌هایی در خارج از ایران شد که مهم‌ترین مخالفت از سوی کامران دیبا صورت گرفت. همین مخالفت موجب شد که نام او دوباره بر سر زبان‌ها بیفتد (سقراطی، ۱۳۹۴).

۵- آثار شاخص کامران دیبا

کامران دیبا طی سال‌هایی که در ایران فعالیت معماری داشت، آثار شاخصی بنا کرد که هر کدام به نحوی از حیث معماری حائز اهمیت هستن و امروزه بسیاری از آن‌ها مورد استفاده عموم مردم قرار گرفته‌اند. اثری که اغلب دیبا را با آن میشناسند، موزه هنرهای معاصر تهران واقع در خیابان کارگر شمالی در مجاورت بوستان لاله است. وی آثار شاخص دیگری از جمله بوستان شفق (واقع در محله یوسف‌آباد تهران)، فرهنگسرای نیاوران (واقع در خیابان پاسداران در تهران)، مسجد دانشگاه جندی‌شاپور (واقع در اهواز) و نمازخانه بوستان لاله (واقع در بوستان لاله تهران) نیز طراحی کرده است.

۶- موزه هنرهای معاصر تهران

موزه هنرهای معاصر تهران، مجاور بوستان لاله واقع در بخش شرقی خیابان کارگر شمالی است. این بنا معروف‌ترین و از حیث معماری شاخص‌ترین اثر کامران دیبا میباشد.

معماری منحصر به فرد مدرن این موزه، الهام گرفته شده از معماری سنتی ایران است که مفهومی فلسفی با خود به همراه دارد و با استفاده از طاق‌های مرسوم روستایی نورگیرهای برگرفته از بادگیرهای کویری طراحی شده و طرح مارپیچ داخلی آن از الگویی کاملاً مدرن پیروی میکند. طراحی و ساخت موزه در مساحتی بالغ بر ۸۵۰۰ متر مربع و حدود نه سال طول کشید. این بنا دارای دو ورودی است که ورودی اصلی آن در ضلع غربی بنا در خیابان کارگر در نظر گرفته شده است و ورودی دیگر از سمت بوستان لاله، ورودی خدماتی محسوب میشود. ساختمان موزه در جنوب بستر طرح و باغ مجسمه که پهنه باز چمن کاری شده است، در شمال آن قرار دارد. بنای موزه به صورت احجام کم ارتفاعی طراحی شده است که با زاویه ۴۵ درجه نسبت به خیابان اصلی قرار گرفته است. بر فراز این احجام چرخیده نورگیرهای همشکلی واقع شده است که همگی به جز چهار نورگیر اصلی، رو به شمال شرق هستند. فضای داخل موزه از سراسرای مرکزی، بخش نمایشگاهی، سینماتک (سالن اجتماعات)، کتابخانه، غرفه فروش کتاب، غذاخوری، بخش اداری و ثبت و نگهداری آثار و فضاهای خدماتی و پشتیبانی موزه، تشکیل شده است (فلاحی، ۱۳۹۳).

نورگیرهای متأثر از بادگیرهای ایرانی در تصویر شماره ۱ و ۲ قابل مشاهده است.

تصویر شماره ۲: نورگیر های به سمت شمال شرق

تصویر شماره ۱: نورگیر های اصلی

مصالح به کار رفته در اغلب بخش های کالبد بنا، سنگ بادبر که یادآور مناطق کویری ایران است، میباشد (بانی مسعود، ۱۳۹۹: ۱۸۹).

۷- فرهنگسرای نیاوران

فرهنگسرای نیاوران در سال ۱۳۵۶ با مساحت ۲۵۰۰۰ متر مربع ساخته و افتتاح شد. این بنا از لحاظ اقلیم در موقعیت معتدل کوهستانی میباشد. در این اقلیم به دلیل وجود بادهای شمال معماری بنا به صورت شرق و غرب طراحی شده است. در کالبد فرهنگسرا اصولاً سطح روزنه ها کم و محدود است. اینکه سازماندهی احجام بسته‌تر و کم روزنه‌تر در کنار باغ و احجام بازتر و پرمنفذتر در لایه‌های داخلی ساختمان واقع شده است، بنا کیفیتی درونگرا به خود میگیرد. دیبا در کالبد بنا با استفاده از مصالح بتن و سنگ و استفاده از فرم های ساده هندسی و سنت ایرانی توانسته است، ساختاری جدید از معماری سنتی و مدرن خلق کند. در طراحی بنا از الگوهای معماری سنتی ایران از جمله هشتی، حیاط مرکزی و بادگیر الهام گرفته شده است (مومنی، ۱۳۹۴). بخش حیاط مرکزی و نورگیر های متاثر از بادگیر ایرانی در تصویر ۳ و ۴ قابل مشاهده هستند.

تصویر شماره ۴: نورگیرهای فرهنگسرای نیاوران

تصویر شماره ۳: حیاط مرکزی فرهنگسرای نیاوران

۸- بوستان شفق

بانی بوستان شفق، دکتر رضا شفق میباشد که در باغی متعلق به مستوفی‌الممالک در محله یوسف‌آباد تهران و با الگوی باغ‌های فرانسوی احداث گردید. کامران دیبا در طراحی این بوستان به عوارض زمین توجه داشت و سعی میکرد از همان فرورفتگی‌ها و بیرون‌زدگی‌های سطح زمین استفاده کند. برای مثال قسمت های پست و فرونشسته زمین را به محل بازی کودکان اختصاص داد و از تپه‌ای که در محل موجود بود برای ایجاد سرسره‌ای ایمن استفاده کرد. مساحت تقریبی این بوستان ۲۲۶۲۰ متر مربع میباشد که حدود ۳۵۰۰ متر مربع آن به فرهنگسرا و کتابخانه اختصاص یافته است (شاه‌پسندزاده، ۱۳۹۸). ورودی های متعدد این بوستان با آمیختن آن با الگوهای خیابان موجود، دسترسی به آن را آسان کرده است (دیبا، ۱۳۹۲). همچنین دیواره‌های بوستان با کمی پس‌رفتگی، توقفگاه هایی برای رهگذران خیابان های اطراف، ایجاد میکند (امیدوار، ۱۳۷۹). در طراحی این بوستان از مصالحی همچون سنگ و آجر استفاده شده و شاخصه هایی مانند قوس کمانی، رواق، شباک، نقش چلیپا و طاق به چشم می‌خورد که در تصویر شماره ۵ نشان داده شده است.

تصویر شماره ۵: رواق، طاق، چلیپا، شباک و قوس کمانی

۹- نتیجه گیری

کامران دیبا از معماران مهم دوره پهلوی دوم و جمهوری اسلامی و طراح بناهای موزه هنرهای معاصر تهران، فرهنگسرای نیاوران و بوستان شفق است. وی با بهره گیری از الگوهای معماری ایرانی و ترکیب آن با معماری مدرن آثار شاخص نامبرده را به سبک نوگرا خلق کرد. در نمودار شماره ۱ به شاخصه هایی از سبک نوگرا (ترکیبی از سبک‌های سنتی، مدرن، ارگانیک و های-تکنولوژی) که در کالبد این آثار مشهود می‌باشد، اشاره شده است.

نمودار شماره ۱: شاخصه های سبک معماری نوگرا در کالبد آثار کامران دیبا

آثار نوگرای کامران دیبا		
بوستان شفق	فرهنگسرای نیاوران	موزه هنرهای معاصر تهران
طاق، قوس کمانی، مصالح سنگ و آجر، الگوی باغ فرانسوی و ارگانیک، نقش چلیپا، شباک	استفاده از گیاهان در اطراف بنا، نورگیرها با الهام از بادگیر ایرانی، مصالح سنگ و بتن، استفاده از الگوی حیاط مرکزی	نورگیرها با الهام از بادگیر ایرانی، مصالح سنگ بادبر، استفاده از الگوی حیاط مرکزی به شیوه مدرن، استفاده از گیاهان در اطراف بنا

با توجه به شاخصه های نامبرده که در هر بنا تلفیقی از سبک های مدرن، سنتی و ارگانیک میباشند، تمام بناها از سبک نوگرا پیروی میکنند. این سبک در آثار دیبا موجب شد تا معماری ایران در عین پیشرفت در عرصه مدرنیته، غرب زده نشود و اصالت و اعتبار خود را تا حد زیادی حفظ کند.

منابع

۱. امیدوار، عطاله. (۱۳۷۹). کامران دیبا را چطور به یاد میاورم؟. دوماهنامه معمار (پاییز). شماره ۱۰. صفحه ۲۶-۲۷.
۲. باقری افشار، مریم، محسن تابان. (۱۳۹۶). بررسی فضای باز و نیمه‌باز در آثار فرهنگی کامران دیبا. نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان.
۳. بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۹). معماری معاصر در ایران از سال ۱۳۰۴ تا کنون. نشر کتابکده کسری. صفحه ۱۸۹.
۴. دیبا، کامران. ساختمان‌ها و پروژه‌ها، مترجم: وندا جلیلی. انتشارات علم معمار. تهران.
۵. سقراطی، سیدامیر. (۱۳۹۴). دیدن چهره مرد معمار در جوانی نگاهی به سه کتاب منتشر شده درباره کامران دیبا. فصلنامه نقد کتاب هنر. سال دوم. شماره ۷.
۶. شاه‌پسندزاده، بابک. (۱۳۹۸). خوانش مولفه‌های مکان موفق، با بهره‌گیری از رویکرد اثباتی (نمونه‌های موردی: پارک خانه هنرمندان و پارک شفق تهران). اولین کنفرانس بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و بازآفرینی شهری.
۷. صادقی‌مقدم، محمدرضا، پونه مختاری، مهشید اشهبی. (۱۳۹۲). نقش فضاهای سبز در پایداری اجتماعی (نمونه موردی: پارک شفق محله یوسف‌آباد تهران). اولین همایش معماری و معماری پایدار، شهرسازی ایذه (خشت اول).
۸. فلاحی، صوفی، مهرداد مظلومی. (۱۳۹۳). چارچوب برنامه‌ریزی کالبدی موزه نمونه موردی موزه هنرهای معاصر. دومین کنگره بین‌المللی سازه، معماری و توسعه شهری.
۹. مومنی، کورش، شیرین عزیزی، فریبا شیرازی، اکرم همتی. (۱۳۹۴). بررسی اندیشه‌های کامران دیبا در طراحی فرهنگسرای نیاوران. دومین همایش بین‌المللی معماری و شهر پایدار.
۱۰. یارمحمودی، زهرا، شقایق سیستانی‌کرم‌پور، علیرضا غیورفر. (۱۳۹۹). تاثیر رویکرد اگزستانسیالیسم بر آثار کامران دیبا (نمونه‌های موردی: پارک شفق، شهر شوشتر و موزه هنرهای معاصر). انتشارات و مجله علمی شهرسازی ایران. دوره ۴. شماره ۶. صفحه ۵۰-۵۷.